

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик дошкільної освіти

Дипломна робота магістра

з теми: **«ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО
ВІКУ»**

Виконала: студентка 2 курсу,
групи ДО1-М 20,
спеціальності 012 Дошкільна освіта
за освітньо-професійною програмою
Дошкільна освіта з додатковою
спеціальністю 013 Початкова освіта
Прокопчук Юлія Володимирівна

Керівник: **Панчук Н. П.**,
кандидат психологічних наук,
доцент

Рецензент: **Кучинська І. О.**,
Доктор педагогічних наук,
професор

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ЩОДО ПРОБЛЕМ ПАМ'ЯТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	7
1.1 Розуміння поняття «пам'ять» у психології	7
1.2 Особливості розвитку видів пам'яті у старших дошкільників.....	16
1.3 Психологічні особливості запам'ятовування у дітей старшого дошкільного віку.....	28
Висновки до розділу 1.....	34
РОЗДІЛ 2 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ.....	36
2.1 Методологічні основи дослідження рівня сформованості запам'ятовування дітей старшого дошкільного віку.....	36
2.2 Методики дослідження розвитку пам'яті	39
2.3 Результати дослідження рівня сформованості запам'ятовування у старших дошкільників.....	41
Висновки до розділу 2.....	47
РОЗДІЛ 3 РОЗВИТОК ПРОЦЕСУ ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	58
3.1 Програма розвитку пам'яті дітей старшого дошкільного віку	58
3.2 Результати дослідження ефективності запам'ятовування у дітей старшого дошкільного віку.....	53
3.3 Шляхи розвитку процесу запам'ятовування дітей старшого дошкільного віку	66
Висновки до розділу 3.....	79
ВИСНОВКИ.....	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	84
ДОДАТКИ.....	91

ВСТУП

Актуальність дослідження. У вік сучасних технологій, коли є безліч засобів для збереження та обробки інформації питання запам'ятовуваності посідає не аби яке важливе місце. Запам'ятовування – це складний психічний процес, який полягає у засвоєнні нового матеріалу шляхом пов'язування його з набутих раніше. За допомогою цього процесу людина засвоює певний досвід. Зберігає і згодом використовує інформацію, яку вона запам'ятала. За допомогою роботи пам'яті відбувається процес закріплення набутих знань і навичок. Наша пам'ять – це унікальна структура нашого організму. Вчені та науковці ще повністю не дослідили психологію пам'яті та її процесів. Але, що можна з впевненістю сказати, так це те, що пам'ять відіграє ключову роль у нашому житті та становленні людини у суспільстві. Лише деякі із вчених займалися і займаються дослідженнями запам'ятовування. Це є П.І. Зінченко, Г. Еббінгауз, О.О. Смирнова. В даний час питання пам'яті, зокрема запам'ятовування, набуває актуальності для дітей старшого дошкільного віку. Адже саме цей вік є найбільш сензитивним для розвитку не лише пам'яті, а й інших психологічних процесів. Тому перед педагогами є багато викликів, адже у вік технологій діти все менше і менше намагаються щось запам'ятати. Від дітей можна почути: «Для чого це вчити, якщо можна в google все знайти. Педагог повинен не лише відслідковувати рівень запам'ятовування, а й вживати заходів для покращення пам'яті за допомогою тренувань різної форми. Щодо старшого дошкільного віку, то пам'ять відіграє ключову роль готовності дитини до школи.

За деякими спостереженнями можна сказати, що продуктивність запам'ятовування у дітей вища у певному роді діяльності, зокрема інтелектуальної. Коли дитина самостійно шукає рішення поставленої задачі, підбираючи і переглядаючи різні варіанти. Діти, які отримують матеріал в готовому вигляді, менш успішно його сприймають та запам'ятовують.

Підсумовуючи вище сказане, можна сказати, що практичний інтерес до даної проблеми визначається потребою розвитку пам'яті дитини. Це визначило вибір теми дослідження: «Психологічні особливості розвитку запам'ятовування дітей старшого дошкільного віку».

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити психологічні особливості запам'ятовування у дітей старшого дошкільного віку.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз психологічних особливостей запам'ятовування у дітей старшого дошкільного віку.
2. Розкрити сутність проблеми запам'ятовування старших дошкільників;
3. Розробити та апробувати програму психологічних особливостей запам'ятовування у дітей старшого дошкільного віку;
4. Перевірити ефективність експериментальної роботи щодо підвищення рівня запам'ятовуваності у дітей старшого дошкільного віку;

Об'єкт дослідження: запам'ятовування дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження: психологічні особливості запам'ятовування дітей старшого дошкільного віку.

Методи дослідження: З метою вирішення поставлених завдань використано комплекс методів дослідження: теоретичні – аналіз наукової літератури для з'ясування змісту базових понять дослідження; систематизація, порівняння, класифікація, узагальнення; емпіричні – діагностичні (анкетування), експеримент для вивчення стану досліджуваної проблеми та перевірки ефективності розробленої програми; статистичні – методи математичної статистики для одержання кількісно-якісної характеристики результатів дослідження.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає у: впровадженні програми розвитку пам'яті дітей дошкільного віку у діяльність закладу дошкільної освіти «StarHouse» в м. Кам'янець-Подільський.

Результати дослідження можуть бути використані студентами, викладачами, працівниками закладів дошкільної освіти, соціальними педагогами та практичними психологами з метою підвищення ефективності запам'ятовування старших дошкільників.

Експериментальна база дослідження: експериментальне дослідження проводилось на базі закладу дошкільної освіти «StarHouse» в м. Кам'янець-Подільський. В експериментальному дослідженні було задіяно 21 дитина старшого дошкільного віку. Дослідження проводилося протягом двох тижнів.

Апробація результатів роботи: прийняла участь у IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Від творчого педагога до творчої дитини: гармонія партнерської взаємодії» (28-29 жовтня 2020 року, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський); V Міжнародній закордонній науково-практичній конференції «Nowoczesna nauka: teoria i praktyka» (20 marca 2021р., Poznań, Nowa nauka); Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Практична психологія: сучасні реалії та перспективи» (15 квітня 2021 року, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський), III Міжнародній науковій студентській конференції «Молодь і науковий прогрес у соціально-економічному та освітньому просторі суспільства» (11-12 листопада 2021 р., Кам'янець-Подільський державний інститут, м. Кам'янець-Подільський).

Публікації: матеріали роботи опубліковані у:

1. Прокопчук Ю. В. Проблеми розвитку творчої особистості дітей дошкільного віку/ Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Від творчого педагога до творчої дитини: гармонія партнерської взаємодії» // Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, кафедра теорії та методик дошкільної освіти, управління

освіти і науки Кам'янець-Подільської міської ради; [відп. секр. І.Л. Пукас]. Київ: Мілуніум, 2020. 395 с. С.276-278.

2. Панчук Н.П., Прокопчук Ю.В. Ейдетика, як метод розвитку пам'яті. *Nowoczesna nauka: teoria i praktyka: Mater. V Międz. Konf. Nauk.-Prakt.* / Pod red. M.Andrzejewskiego – Poznań: Nowa nauka, 2021. – 140 s. – S. 110-101.

3. Прокопчук Ю.В. Розвиток пам'яті дитини дошкільного віку як напрям роботи практичного психолога // *Практична психологія: сучасні реалії та перспективи: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції (15 квітня 2021 року)*. м. Кам'янець-Подільський: КНТ, 2021. 120 с. С.76-78.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Основний зміст роботи викладений на 80 сторінках і містить 10 таблиць, 4 рисунків. Загальний обсяг роботи становить 91 сторінці. Список використаних джерел нараховує 75 найменувань.

ВИСНОВКИ

Отже, існують різноманітні теорії пам'яті: асоціаністська, гештальтпсихологічна, біхевіористична, когнітивна, діяльнісна теорія. Це питання є не до кінця розкрите тому вчені й надалі досліджують пам'ять людини і висувають нові гіпотези про її походження. В їхню основу закладено різноманітні принципи, теорії та гіпотези. Пам'ять є складною системою процесів, що здійснюють повний цикл перетворень інформації суб'єктом: запам'ятовування, зберігання, відтворення і забування.

Запам'ятовування – це мнемічний процес, який полягає у засвоєнні нового матеріалу шляхом пов'язування його з набутих раніше. Успішність запам'ятовування визначається можливістю включення нового матеріалу в систему осмислених зв'язків.

Дошкільний вік – це саме той період, коли активно розвиваються психічні процеси дитини, зокрема і пам'ять. Аналізуючи індивідуальні особливості пам'яті, зокрема запам'ятовування, можна дійти висновку, що є певні фактори впливу на пам'ять. Вони є позитивними і негативними. Це:

- настанова на запам'ятовування, яка включає в себе визначення кола об'єктів, які треба запам'ятати, і часу, протягом якого запам'ятоване потрібно зберігати у пам'яті,

- діяльне оперування людиною об'єктами запам'ятовування (переказування, складання речень, задач, оповідань, проведення дослідів тощо);

- наявність стійкої, концентрованої уваги та інтересу до матеріалу, який треба зафіксувати у пам'яті;

- сприятливий емоційний стан суб'єкта, що запам'ятовує (сум, нудьга, байдужість погіршують запам'ятовування, а сильні переживання можуть викривити сприйняте або й викликати амнезію – забування).

На якість запам'ятовування впливає і обсяг матеріалу: поділ на дуже малі одиниці. Також у дошкільному віці активно до пам'яті долучається

мислення. Відбувається інтелектуалізація пам'яті. Вона буде успішною за рахунок якісної роботи педагога. Дитина починає поступово освоювати смислові прийоми запам'ятовування: порівняння, класифікація.

Нами було проведено дослідження у закладі дошкільної освіти «StarHouse» м. Кам'янець-Подільський, в якому взяли участь діти старшого дошкільного віку у кількості 21 дитина. Було запропоновано три методики для діагностики рівня запам'ятовуваності дітей старшого дошкільного віку. А саме: методика «Запам'ятай 10 слів», методика «Яка фігура» та методика «Яка картинка». А також було проведено експеримент за статтю. Ми проаналізували який рівень запам'ятовуваності у дівчаток та у хлопчиків.

На основі результатів даних методик було встановлено, що потрібна додаткова робота з дітьми для покращення рівня запам'ятовуваності. Тому була запропонована програма, яка була впроваджена і тривала 2 тижні. Дана програма мала мету: покращення рівня запам'ятовуваності у старших дошкільників. Вона передбачала:

1. Здійснення аналізу рівня запам'ятовуваності серед старших дошкільників.
2. Дослідження рівня запам'ятовуваності за комплексом вправ.
3. Перевірити ефективність використаного комплексу вправ щодо підвищення рівня запам'ятовуваності у дітей старшого дошкільного віку;

На підставі вище сказаного можна стверджувати, що якщо під час занять не приділяти увагу пам'яті, зокрема запам'ятовуванню старшого дошкільника, то рівень запам'ятовування буде не високий. Педагог має правильно будувати заняття та діяльність дітей, щоб тим самим розвивати ключові психічні процеси.

Таким чином, гіпотеза нашого дослідження була підтверджена, мета дослідження була досягнута, завдання, поставлені на початку експерименту, вирішені в повному обсязі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ананьєв А. М. Візуальна психодіагностика емоційних проявів у учнів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Одеса, 1996. 23 с.
2. Барташнікова І. А., Барташніков О. О. Розвиток уваги та навиків навчальної діяльності. Тернопіль : Богдан, 1998. 48 с.
3. Бех У. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Київ : Либідь, 2003. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 280 с.
4. Бучек Л. І. Аналіз емоційної стійкості як прояву особливостей саморегуляції особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 1994. 18 с.
5. Варій М. Й. Психологія : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 288 с.
6. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 111 с.
7. Винославська О. В. Психологія : навч. посіб. Київ : ІНКОС, 2005. 279 с.
8. Вікова психологія : навч. посіб. / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасека. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 384 с.
9. Вікова психологія: хрестоматія : навч. посіб. / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ : Каравела, 2014. 487 с.
10. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. 3-тє вид., виправл. і допов. Київ : Каравела, 2012. 400 с.
11. Выготский Л. С. Проблема культурного развития ребенка. *Вестник Московского университета. Психология.* 1991. № 4. С. 5–18.
12. Гергель Є. Л. Вікова динаміка розвитку креативних здібностей. *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за*

ред. академіка С. Д. Максименка. Київ : Главник, 2005. Вип. 26 : у 4 т. Т. 1. С. 342–349.

13. Гнатко М. М. Психологічні передумови роботи з обдарованими дітьми : метод. реком. Луцьк, 1996. 26 с.

14. Дошкільна освіта: словник-довідник : понад 1000 термінів, понять та назв. Запоріжжя : ЛПС ЛТД, 2010. 322 с.

15. Дубравська Д. М. Основи психології : навч. посіб. Львів : Світ, 2001. 280 с.

16. Дуткевич Т. В. Психологія дитяча : навч. посіб. 2-ге вид., стер. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2016. 347 с.

17. Дуткевич Т. В. Загальна психологія: теоретичний курс: навч. посіб. / М-во освіти і науки України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Ф-т корекційної та соціальної педагогіки і психології. Кам'янець-Подільський : Зволейко Д. Г., 2015. 432 с.

18. Дуткевич Т. В., Терещенко В. А. Вікова і педагогічна психологія (курс лекцій і практикум) : навч. посіб. 2-ге вид., стереот. Кам'янець-Подільський : Медобори – 2006, 2012. – 228 с.

19. Дуткевич Т. В., Яцюк В. А. Вікова і педагогічна психологія : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : Буйницький О. А., 2006. 208 с.

20. Загальна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко та ін. Київ : А.Г.Н., 2002. 372 с.

21. Загальна психологія : підручник / за заг. ред. С. Д. Максименка. Вінниця : Нова книга, 2004. 704 с.

22. Загальна психологія : підручник / О. В. Скрипченко та ін. Київ : Либідь, 2005. 464 с.

23. Истомина З. М. Развитие памяти : учеб.-метод. пособие. Москва : Просвещение, 1978. 120 с.

24. Карпенко Н. В. Діагностика психічного розвитку дитини в роботі педагога (вчителя, вихователя) : навч. посіб. 2-е вид. Київ : Каравела, 2010. 248 с.

25. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості : навч. посіб. Київ : Либідь, 2007. 256 с.
26. Клименко В. В. Психологія творчості : навч. посіб. Київ : Центр навч. літератури, 2006. 480 с.
27. Корольчук М. С., Осьодло В. І. Психодіагностика : навч. посіб. / [за ред. М. С. Корольчука]. Київ : Ніка-Центр, 2010. 400 с.
28. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Рад. шк., 1989. 123 с.
29. Кузнецов М. А., Заїка Є. В., Ходикіна Ю. Ю. Психологія моторної пам'яті: прикладні аспекти : монографія. Харків : Діса Плюс, 2019. 444 с.
30. Кутіщенко В. П., Ставицька С. О. Психологія розвитку та вікова психологія: практикум. Київ : Каравела, 2009. 447 с.
31. Кучинська І. О. Значення громадянського виховання у становленні особистості. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2005. № 6. С. 27–29.
32. Кучинська І. О. Мотивація актуалізації ідейно-політичного напрямку виховної діяльності в умовах сьогодення. *Педагогічна освіта: теорія і практика* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2014. Вип. 16. С. 69–73.
33. Кучинська І. О. Психолого-педагогічні основи виховання духовної особистості у творчій спадщині Івана Огієнка. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць. Київ, 2002. Кн. 2. С. 198–203.
34. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: основні положення : навч. посіб. Київ : ЕксОб, 1999. 303 с.
35. Макарова Л. Л. Загальна психологія : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 198 с.
36. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. 3-є вид., переробл. та допов. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 272 с.

37. Максимчук Н. П. Загальна, вікова і педагогічна психологія. Збірник завдань : навч.-метод. посіб. 2-ге вид., переробл. і допов. Кам'янець-Подільський : Буйницький О. А., 2011. 240 с.
38. Максимчук Н. П. Психологія дитячої обдарованості : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Кам'янець-Подільський : Медобори, 2003. 124 с.
39. Мельничук І. В. Генеза емоційних особливостей у сучасних дітей. *Наука і освіта*. 2002. № 5. С. 42–44.
40. Москалець В. П. Психологія особистості : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид. Київ : Центр учбової літератури, 2018. 262 с.
41. М'ясоїд П. А. Загальна психологія : навч. посіб. 5-те вид., стер. Київ : Вища шк., 2006. 487 с.
42. Настільна книга шкільного психолога / авт.-уклад. О. Є. Марінушкіна. Харків : Ранок, 2010. 288 с.
43. Основи загальної та юридичної психології : курс лекцій : навч. посіб. / Н. Р. Бобечко та ін. ; за ред. В. Т. Нора. Київ : Алерта : ЦУЛ, 2011. 224 с.
44. Основи практичної психології : підручник / за заг. ред. В. Панок та ін. Київ : Либідь, 2003. 536 с.
45. Основи психології : підручник / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 2002. 630 с.
46. Павелків Р. В. Вікова психологія : підручник. Київ : Кондор, 2011. 469 с.
47. Павелків Р. В. Загальна психологія : підручник. Вид. 4-те, допов. Київ : Кондор, 2013. 576 с.
48. Павелків Р. В., Цигипало О. П. Дитяча психологія : підручник. 2-ге вид., випр. Київ : Академвидав, 2015. 399 с.
49. Панчук Н. П. Загальна, вікова і педагогічна психологія. Збірник завдань : навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський : Ковальчук О. В., 2020. 240 с.

50. Панчук Н. П. Загальна і вікова психологія: практикум : навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський : Друк-Сервіс, 2018. 168 с.
51. Панчук Н. П. Основи психокорекції особистості дитини : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. 1 електрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см.
52. Панчук Н. П. Психологічні особливості особистості обдарованої дитини старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. *Педагогічна освіта: теорія і практика* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. Лабунець В. М.]. Кам'янець-Подільський, 2019. Вип. 27 (2–2019), ч. 1. С. 335–340.
53. Панчук Н. П., Мацерук М. В. Формування комунікативно-мовленнєвого розвитку особистості дитини. Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму : матеріали III міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 436–438.
54. Панчук Н. П., Прокопчук Ю. В. Ейдетика, як метод розвитку пам'яті. *Nowoczesna nauka: teoria i praktyka : mater. V Międz. Konf. Nauk.-Prakt.* / Pod red. M.Andrzejewskiego – Poznań : Nowa nauka, 2021. S. 101–110.
55. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : підручник. 3-є вид., випр. Київ : Академвидав, 2015. 447 с.
56. Приходько Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник-довідник. Київ : Каравела, 2012. 328 с.
57. Прокопчук Ю. В. Проблеми розвитку творчої особистості дітей дошкільного віку. *Від творчого педагога до творчої дитини: гармонія партнерської взаємодії* : збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, кафедра теорії та методик дошкільної освіти, управління

освіти і науки Кам'янець-Подільської міської ради ; [відп. секр. І. Л. Пукас].
Київ : Мілуніум, 2020. С. 276–278.

58. Психологічна енциклопедія / автор-упоряд. О. М. Степанов.
Київ : Академвидав, 2006. 424 с.

59. Психологическая диагностика : учебник для вузов / под ред.
М. К. Акимовой, К. М. Гуревича. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 652 с.

60. Психологическая диагностика : учебное пособие / под ред.
М. К. Акимовой. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 304 с.

61. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. Київ : Вища шк.,
1982. 216 с.

62. Психологія : підручник / за ред. Ю. Л. Трофімова. Київ : Либідь,
2001. 390 с.

63. Рогов Е. И. Эмоции й воля. Москва : ВЛАДОС, 2001. 240 с.

64. Розвиток пізнавальних процесів дитини / упоряд. :
С. Максименко, В. Масенко. Київ : Мікрос – СВС, 2003. 112 с.

65. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. 2-
е вид., допов. Київ : Академвидав, 2011. 384 с.

66. Савчин М. В. Загальна психологія : навч. посіб. Київ :
Академвидав, 2012. 461 с.

67. Справочник практического психолога. Психодиагностика / под
общ. ред. С. Т. Посоховой. Москва : АСТ, 2005. 671 с.

68. Столяренко О. Б., Чайковська О. М. Вікова психологія : навч.
посіб. / М-во освіти і науки України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім.
І. Огієнка. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2016. 251 с.

69. Сухомлинський В. О. Живопис. *Вибрані твори* : в 5 т. Київ, 1977.
Т. 3 С. 557–565.

70. Ткаченко Л. П., Омель Л. П. Як розвинути пам'ять вашої дитини.
Харків : Ранок, 2009. 128 с.

71. Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія : навч. посіб.
Київ : Наукова думка, 2000. 190 с.

72. Цимбалюк І. М. Психологія. Київ : Професіонал, 2004. 304 с.
73. Цимбалюк І. М., Яницька О. Ю. Загальна психологія. Київ : Професіонал, 2004. 215 с.
74. Чала Ю. М., Шахрайчук А. М. Психодіагностика : навч. посіб. Харків : НТУ «ХП», 2018. 246 с.
75. Чуб Н. В. Довідник для батьків дошкільників. Психологія дитини від А до Я. Харків : Веста, 2007. 160 с.